

Macaristan Kuman-Kıpçaklarından Kalan Bir Sayısmaca Üzerine Dilbilimsel Açıklamalar*

Hakan AYDEMİR**

Öz

Bu çalışmada Macaristan'ın Büyük Kumanistan (Nagykunság) bölgesinden derlenmiş, eskicil özellikler gösteren ve kimi noktaları şimdiye kadar tam olarak anlaşılamamış Kuman-Kıpçakça bir sayısmaca ve değişkeleri üzerinde durulmaktadır. Çalışmada, Türkiye'deki sayısmacalardan da iyi bilinen "alçık, balçık sen çık!" kalıbıyla biten bu sayısmacanın ilk kısmındaki *birem*, *ikem*, *öcsém*, vb. biçimlerin şimdiye kadar sanıldığı gibi birinci tekil kişi +(X)m iyelik ekli biçimler olarak değil (*bir+im, *iki+im, *üç+üm, vb.), Onogur-Bulgar Türkçesine özgü olan eskicil +(I)m sıra sayı ekli biçimler olarak anlaşılması gerektiği ileri sürülmektedir (*birem* < *bir+im 'birinci', *ikem* < *ikim < *eki+m / *ékki+m 'ikinci', *öcsém* < *üç+im 'üçüncü' vb.). Bu +(I)m sıra sayı ekinin kullanıldığı sayısmacaların "alçık, balçık sen çık" kalıbıyla kombinasyonu sonucunda ortaya çıkan farklı biçimlerin kronolojik tabakaları da çalışmanın sonunda bir şema halinde gösteriliyor. Kuman-Kıpçakçası yanında, Kazakça, Tatarca, Başkurtça ve hatta Türkçe Türkçesindeki kimi tekerleme ve sayısmacalarda da görülen ve aslında Bulgar Türkçesi kökenli olan *birim*, *ikim* gibi sıra sayılarının bu dillere nasıl geçtiğini anlamak için çalışmanın sonunda Kuman-Kıpçakların tarihine ve göçlerine de kısaca değinilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kuman-Kıpçaklar, sayısmaca, sıra sayı eki, Bulgar Türkçesi sıra sayıları

* Bu çalışma TDK tarafından düzenlenen VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'nda (24 - 28 Eylül 2012, Ankara) sunulan aynı başlıklı bildirinin tam metnidir.

** Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Dil Bilimi Bölümü, Türkiye
Elmek: aydemirhakaan@gmail.com

Linguistic explanations on a counting-out rhyme inherited from the Kuman-Kipchaks in Hungary

Abstract

This study dwells on a Kuman-Kipchak counting-out rhyme with archaic features and its variants, which were compiled from the Greater Kumania (Nagykunság) region in Hungary and have not been fully understood at some points up to now. Contrary to earlier opinions, this study suggests that the forms *birem*, *ikem*, *öcsém*, etc. at the first part of this counting-out rhyme, which ends with the rhyme “*alçık, balçık sen çık*” well-known from Turkish counting-out rhymes, must be analysed as forms having the archaic ordinal number suffix $+(I)m$ characteristic of Onogur-Bulgar-Turkic (i.e. *birem* < **bir+im* ‘first’, *ikem* < *ikim* < *ëki+m* / *ëkki+m* ‘second’, *öcsém* < *üç+im* ‘third’ etc.), and not as forms with the first-person singular possessive suffix $+(X)m$ (i.e. **bir+im*, **iki+im*, **üç+üm*, etc.). Chronological layers of different forms emerged as a result of the combination of the counting-out rhymes having the ordinal number suffix $+(I)m$ and the rhyme “*alçık, balçık sen çık*”, are shown in a diagram at the end of the study. The ordinal numbers *birim*, *ikim* etc., which are originally of Bulgar-Turkic origin, can also be found in some tongue twisters and counting-out rhymes in Kazakh, Tatar, Bashkir and even in Turkish besides Kuman-Kipchak language. In order to understand how these Bulgar-Turkic ordinal numbers got into these languages, the history and migrations of Kuman-Kipchaks are briefly mentioned at the end of the study.

Keywords: Kuman-Kipchaks, counting-out rhyme/game, ordinal number suffix, Bulgar-Turkic ordinal numbers.

Doğu Avrupa'ya ilk olarak 11. yüzyılda ulaşan fakat bugünkü Macaristan topraklarına 13. yüzyılda yerleşmiş olan Kuman-Kıpçaklar tarih boyunca Macarlara katılmış ve asimile olmuş çeşitli Türk halklarının en sonuncusudur. Göçebe yaşam biçimlerini, geleneklerini ve dillerini burada nispeten uzun bir süre koruyabilmiş olmalarına rağmen sonunda yerleşik yaşama ve Hristiyanlığa geçerek zamanla Macarlaşmış ve dillerini tamamen unutmuşlardır.

1588 tarihinde Macaristan'ı da ziyaret eden Türk seyyah Şeyh Ali, Tatar olarak adlandırılan Kuman-Kıpçakların iki dilli olduklarını, Macarca yanında kendi dillerini konuştuklarını da belirtir.¹ Fakat 17. ve daha sonraki yüzyıllara ait kaynaklarda kendilerinden, farklı dil kullanan bir azınlık olarak söz edilmemesi Kuman-Kıpçakların 17. yüzyılda dilsel bakımdan artık tamamen Macarlaşmış olduklarını gösteriyor. Öte yandan, Latince yazılmış çeşitli kaynaklarda Macarlaşan bu Kuman-Kıpçaklar arasında aslen Müslüman olan, fakat Hristiyanlaşmış Kuman-Kıpçakların da olduğunu görüyoruz.² Macarlaşan bu Kuman-Kıpçaklardan kalan sözcükler, kişi ve yer adları, sayısmacalar ve dualar ise bir "kültür mirası" olarak geçmişte olduğu gibi günümüzde de sadece konunun uzmanları tarafından değil, Macaristan'ın *Küçük Kumanistan* ve *Büyük Kumanistan* diye adlandırılan bölgelerinde yaşayan Macar ve Kuman-Kıpçak kökenli araştırmacıların ve aydınların da ilgisini çekmektedir. Hatta bu dil kalıntılarından Hristiyanlığa ait kısa bir duanın Kumanca çevirisi, daha doğrusu Kumanca çevirisinin zamanla bozulmuş değişkesi Kuman-Kıpçak kökenlerine sahip çıkan Küçük ve Büyük Kumanistan bölgesindeki kimi şehirlerin liselerinde ders kitaplarına da alınmış ve 1848'e kadar öğretilmişti. Günümüze ulaşmış bu dil malzemelerinin araştırılıp incelenmesi ve bilim dünyasına tanıtılması hem Türk-Macar dil ilişkileri açısından, hem de Türk dili tarihi ve Türk kültür tarihi açısından da önem arz etmektedir.

¹ Bk. C. M. Fraehn, *Veteres Memoriae Chasarorum ex Ibn-Foszlano, Ibn-Haukale et Schemseddino Damasceno*: Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersburg VIII, 1822: 618-620 (Mándoky 1993: 13).

² Bk. Aydemir 2009: 22.

Bu düşünceden hareketle, bu çalışmada Macaristan'ın Büyük Kumanistan bölgesinden derlenmiş, sözvarlığı açısından eskicil özellikler gösteren ve kimi noktaları şimdiye kadar tam olarak anlaşılammış Kuman-Kıpçakça bir sayışmaca ve değişkeleri üzerinde durulacaktır.³

İlk olarak belgelendiği 1840'lı yıllardan beri çeşitli araştırmacılar tarafından incelenen fakat tam olarak anlaşılammayan bu sayışmacanın Kuman-Kıpçakça kökenli olduğunu, genç yaşta aramızdan ayrılan, Kuman kökenli Macar Türkoloğu ve Kıpçakça uzmanı István Mándoky Kongur ortaya koymuştur.

Macaristan'daki Kuman-Kıpçak dil yadigârlarının araştırılması sadece Macar kültür tarihi açısından değil, Türk kültür tarihi ve dil tarihi açısından da önemlidir.⁴ Nitekim, sayışmacada geçen *üzük* (~ *üzik*) 'yuvarlak keçe çadırların yan duvarlarında kullanılan keçe', *senek* 'ağaç dirgen',⁵ *torsuk* (~ *torsık*) 'kırmızı tulumu', *alçık* (< *alçık*)⁶ 'aşık sözcükleri'⁷ ve şimdiye kadar yanlış anlaşılmuş olan *birem* (< *birim* 'birinci'), *ikem* (< *ikim* 'ikinci'), *öcsém* (< *üçüm* 'üçüncü') vb. gibi çok eskicil biçimler de bunu açıkça doğrulamaktadır. Sözü edilen *üzük* (~ *üzik*), *senek*, *torsuk* (~ *torsık*) ve *alçık* sözcüklerinin dil yadigarlarımız arasında ilk defa bu Kuman-Kıpçakça sayışmacada geçtiğini ve tarihi Bulgar-Türkçesine özgü olan eskicil $(+I)m$ sıra sayı ekinin *birem* (< *bir+im*) 'birinci', *ikem* (< *ikim* < *eki+m*) 'ikinci', *öcsém* (< *üç+üm*) 'üçüncü' vb. gibi biçimlerde korunmuş olduğunu dikkate alacak olursak bu sayışmacanın Türk dili tarihi bakımından önemi kendiliğinden anlaşılacaktır. Fakat konuyla ilgili problemleri ele almadan önce konunun daha iyi anlaşılabilmesi için söz konusu Kuman-Kıpçakça sayışmaca hakkında Mándoky Kongur'un araştırma sonuçlarını ve çözüm önerilerini kısaca tanıtmakta yarar görüyorum.

Kuman-Kıpçakça sayışmaca, Macaristan'da bilinen öteki Kuman-Kıpçakça dil yadigârlarına göre oldukça geç ortaya çıkar. Bugünkü bilgilerimize göre Macar kaynaklarında 19. yüzyılın 40'lı yıllarından önce bu sayışmaca hakkında

3 Bk. aşağıda (1) numaralı değişke.

4 Mándoky 1993: 15.

5 Krş. DS *senek* II 'dört çatalı demir dirgen' (Afyon).

6 Eski ve Orta Türkçe kaynaklarda geçmeyen eskicil *alçık* sözcüğü, günümüz Türk dillerinde sadece Karaçay-Balkarcada *alçık* (~ *aşık*) olarak görülmektedir. Bu eskicil biçimi Rusçada – muhtemelen Bulgar Türkçesinden bir alıntı olarak – bugün de görmekteyiz; bk. Rusça *alç'ik*//альчик 'aşık'.

7 Bu sözcükler aşağıda (1) numaralı değişkede *üszök*, *szenneg* és *torcog* olarak görülmürler.

hiçbir kayda rastlanmıyor.⁸ 19. yüzyılın 40'lı yıllarında bu sayışmacanın iki değişkesi kayda geçmiş. İlk değişke, Karcag şehrindeki bir kürk ustasının not defterine 1841 ve 1848 tarihleri arasında not edilmiştir.⁹ Diğer değişke ise 1944 öncesinde, Kunmadaras şehrinde, el yazısıyla hazırlanmış bir kitapta geçmektedir.¹⁰ Şimdilik bu iki değişkeden daha eski tarihli başka örnek bilinmiyor. Fakat 20. yüzyılın ilk ve ikinci yarısında, Macaristan'da Küçük ve Büyük Kumanistan olarak adlandırılan iki bölgedeki okulların eğitsel kolları tarafından derlenmiş değişkeler de mevcuttur. Mándoky Kongur, eğitsel kollar tarafından derlenmiş olan değişkelerden en az bozulmuş olanlardan yedi sayışmacayı seçip karşılaştırarak ayrıntılı bir biçimde incelemiştir.¹¹ Bir kısmı artık tanınamayacak hale gelmiş bu yedi sayışmaca aşağıda görülebilir (Macaristan'da derlendikleri yer adı sayışmacanın sonunda parantez içinde verilmiştir).

Sayışmaca değişkeleri:

(1) <i>bérem bélő</i>	(2) <i>bírem bellö</i>	(3) <i>bérem bellö</i>	(4) <i>vírem velő</i>
<i>ékem égő</i>	<i>ikem ígő</i>	<i>ekém elő</i>	<i>ikem ígő</i>
<i>öcsém üszök</i>	<i>ecsém eszi</i>	<i>este eszünk</i>	<i>ecsém eszik</i>
<i>kertem tücsök</i>	<i>törvin teszi</i>	<i>halesz veszünk</i>	<i>törve teccik</i>
<i>becsém becsek</i>	<i>bessem bessi</i>	<i>télre teszünk</i>	<i>állá vásik</i>
<i>állam hasad</i>	<i>áta láta</i>	<i>állá málla</i>	<i>gyepre vetik</i>
<i>csettem csetteg</i>	<i>sétre csétre</i>	<i>gyettem gyette</i>	<i>szegre szendik</i>
<i>szegzem szenneg</i>	<i>szegre szerre</i>	<i>szeggem szenne</i>	<i>toboz tórcok</i>
<i>tozom torcog</i>	<i>tózzom torcog</i>	<i>toboz doboz</i>	<i>kónom kacska</i>
<i>hónom hagyta</i>	<i>kónyi kacsiki</i>	<i>kunom kaska</i>	<i>gyóvor kapta</i>
<i>gyűrűm kapta</i>	<i>csupa tapsi</i>	<i>győri laska</i>	<i>adassik felesig</i>
<i>alcsik</i>	<i>se nem nagy</i>	<i>erepés terepés</i>	<i>egymást szeressik</i>
<i>balcsik</i>	<i>se nem kicsi</i>	<i>kazán tebén¹²</i>	<i>kardalés</i>
<i>szencsig</i>	<i>te menj ki</i>	(Karcag)	(Karcag)
(Kunmadaras)¹³	(Karcag)		

8 Mándoky 1993: 72.

9 Bk. aşağıda (3) numaralı değişke.

10 Mándoky 1993: 72–73. Mándoky, kitabında bu değişkeden söz etmesine rağmen değişkeye yer vermemiş, neden yer vermediğini ise belirtmemiştir. Bu değişkenin bulunduğu söz konusu kitap, şahsi bir koleksiyonda olduğu için tarafımızdan kontrol etme ve öteki değişkelerle karşılaştırma imkanı olmamıştır.

11 Bk. Mándoky 1993: 74–78. Bunlardan (7). değişkeyi Mándoky'nin kendisi Karcag şehrinde derlemiştir.

12 Dobruca Tatarlarına ait bir sayışmacanın 11. dizisinde *kazantıp+te* (Bk. Mándoky 1993: 79).

13 Sayışmacanın derlendiği şehir.

(5) <i>berrem berrö</i>	(6) <i>bírem bellö</i>	(7) <i>erre mentem</i>
<i>ekkem eggö</i>	<i>íkem ígö</i>	<i>ékem vettem</i>
<i>iccsem izzeg</i>	<i>este eszik</i>	<i>este vittem</i>
<i>kertem tözeg</i>	<i>túrbe túrik</i>	<i>törve tettem</i>
<i>beskem besket</i>	<i>beske besik</i>	<i>becsebeltem</i>
<i>atta lássuk</i>	<i>anapé kanapé</i>	<i>attalaska</i>
<i>csetém csette</i>	<i>citapé csetepé</i>	<i>szengeleske</i>
<i>szeggel szélen</i>	<i>szette vette teremette</i>	<i>togza torca</i>
<i>togza torcag</i>	<i>kinek vette levetette</i>	<i>komma kacska</i>
<i>kullon masta</i>	<i>itt van hé</i>	<i>kövér tapsi enikecsi</i>
<i>gyéren tapcsa</i>	<i>te menj ki</i>	<i>toroté karaté keresd hé</i>
<i>tenemícc menemícc</i>	<u>(Kunmadaras)</u>	<u>(Karcag)</u>
<i>te kimícc</i>		
(Kisújszállás)		

Yukarıdaki değişkelerden nispeten en iyi korunmuş olanı – aşağıda da göreceğimiz gibi – (1) numaralı değişkedir. Mándoky'nin belirttiğine göre, bu yukarıdakiler dışında pek çok anlamlı Macarca sözcük içeren, hatta anlamlı cümlelerden oluşan artık neredeyse tamamen Macarcalaşmış değişkeler de vardır. Burada tabii ki ağızdan ağıza yayılan ve içerdikleri Kuman-Kıpçakça sözcüklerin anlaşılabilmesi nedeniyle zamanla değişime uğramış ve sonunda neredeyse tamamen Macarlaşmış değişkeler söz konusu. Bu durumun doğal, hatta kanun niteliğinde olduğunu rahatlıkla ileri sürebiliriz. Çünkü sayışmacalar ağızdan ağıza, dilden dile yayılarak ana değişkeden ayrı, kendi başlarına bir değişim gösterirler ve bu değişim sürecinde sayışmaca içindeki kulağa yabancı gelen, anlaşılabilmeyen sözcükler kullanıldığı bölgenin veya ülkenin dilindeki anlamlı veya anlamsız ya da ses yapısı benzer olan sözcüklerle değiştirilir. Yukarıdaki sayışmacalar buna iyi birer örnek olarak gösterilebilir.

Mándoky 1976'ya kadar bu yukarıdaki sayışmacaları Kuman-Kıpçakçadan açıklamaya çalışmış, fakat başarılı olamamıştı. 1976-1977 tarihlerinde Alma Ata'da Macaristan'daki sayışmaca ile kısmen aynı olan iki tekerleme buldu.¹⁴

14 Mándoky 1993: 81–82 ve 84–85.

(8)	(9)
(1. Kazakça değişke) ¹⁵	(2. Kazakça değişke) ¹⁶
1. <i>Birim</i> – bir	1. <i>Bir degeniñ</i> – <i>bilew</i>
2. <i>Ekim</i> – eki	2. <i>Eki degeniñ</i> – <i>egew</i>
3. <i>Üşim</i> – üş	3. <i>Üş degeniñ</i> – <i>üşki</i>
4. <i>Törtim</i> – tört	4. <i>Tört degeniñ</i> – <i>töseke</i>
5. <i>Beşim</i> – beş	5. <i>Bes degeniñ</i> – <i>besik</i>
6. <i>Altım</i> – altı	6. <i>Altı degeniñ</i> – <i>asıık</i>
7. <i>Jetim</i> – jeti	7. <i>Jeti degeniñ</i> – <i>jelke</i>
8. <i>Segizim</i> – segiz	8. <i>Segiz degeniñ</i> – <i>serke</i>
9. <i>Togızım</i> – togız	9. <i>Togız degeniñ</i> – <i>torka</i>
10. <i>Onım</i> – on	10. <i>On degeniñ</i> – <i>oymak</i>
11. <i>On birim</i>	11. <i>On bir kara</i> – <i>jumbak</i>
12. <i>Onı tapşı</i>	
13. <i>Ay, künim</i>	

Mándoky, bu Kazakça tekerlemelerden 1. değişkedeki *birim* ve 2. değişkedeki *bilew* ile başlayan sıraları birleştirerek ilk bakışta Macarca gibi görünen (1) numaralı Kuman-Kıpçakça sayışmacanın (bk. daha yukarıda) ilk 9 satırının rekonstrüksiyonunu şöyle yaptı:

(10)	(Kunmadaras)	(Mándoky'nin rekonstrüksiyonu)	(Mándoky'nin çevirisi) ¹⁷
	1. <i>bérem bélő</i>	1. <i>birim bilew</i>	1. birim bileği (< <i>bir</i> +iyelik eki)
	2. <i>ékem égő</i>	2. <i>ekim egew</i>	2. ikim eğe (< <i>iki</i> +iyelik eki)
	3. <i>öcsém üszök</i>	3. <i>üçüm (üçim) üzük (üzik)</i>	3. üçüm çadır örtüsü keçe,
	4. <i>kertem tücsök</i>	4. <i>törtüm (törtim) töşek</i>	4. dördüm döşek
	5. <i>becsém becsek</i>	5. <i>beşim beşik</i>	5. beşim beşik
	6. <i>állam hasad</i>	6. <i>altım aşıık</i>	6. altım aşıık
	7. <i>csettem csetteg</i>	7. <i>cetim ...</i>	7. yedim
	8. <i>szegzem szenneg</i>	8. <i>segizim senek</i>	8. sekizim ağaç dirgen

15 Mándoky'nin Macarca çevirisi şöyle: 1. 'Egyem – egy, 2. Kettóm – kettö, 3. Hármom – három, 4. Négyem – négy, 5. Ötöm – öt, 6. Hatom – hat, 7. Hetem – hét, 8. Nyolcom – nyolc, 9. Kilencem – kilenc, 10 Tízem – tíz, 11 Tizenegyem, 12 Azt találd csak ki, 13 Hold[am], napom' (Mándoky 1993: 84).

16 Mándoky'nin Macarca çevirisi řöyle: 1. 'Egyet mondottad – fenykő, 2. Kettőt mondottad – reszelő, 3. Hármat mondottad – fűró, 4. Négyet mondottad – ágy, 5. Ötöt mondottad – bölcső [!], 6. Hatot mondottad – bokacsont, 7. Hetet mondottad – tarkó, 8. Nyolcat mondottad – herélt kecskebak, 9. Kilencet mondottad – selyem, 10 Tízet mondottad – gyűszű, 11 Tizenegy[et], lásd – [egy] találoskérdes' (Mándoky 1993: 81). Aynı tekerlemeyi ufak farklılıklarla Karakalpaklarda da görmek mümkün, Bk. KklpBask, s. 90.

17 Mándoky'nin Macarca çevirisi şöyle: egyem – fenykő, 2. kettóm – reszelő, 3. hármom – nemezakaró-nemez, 4. négyem – fekhely, 5. ötöm – bölcső, 6. hatom – játszó (juh-)bokacsont, 7. hetem – ... (eksik) ..., 8. nyolcom – favilla, 9. kilencem – börtömlő, 10. –11. Satırların rekonstrüksiyonunu yapamadığı için bu satırların çevirisini vermemiş.

9. <i>tozom torcog</i>	9. <i>toguzum torsuk</i>	9. dokuzum tulum
10. <i>hónom hagyta</i>	10. ...	10. ...
11. <i>gyürüm kapta</i>	11.) ...	11.
12. <i>alcsik</i>	12. ...	12.
13. <i>balcsik</i>	13. ...	13.
14. <i>szencsig</i>	14. ...	14.

Mándoky daha sonra Macaristan'ın Karcag şehrinde, Karaçaylar arasında da 40 yıl yaşamış István Hőge adlı bir Macardan Kazakça tekerlemenin bir başka değişkesini derlemiş ve Karaçayca değişkedeki sözcükler yardımıyla (1) numaralı Kuman-Kıpçakça sayışmacada 1. sıradaki *bilew* 'bileği', 2. sıradaki *egew* 'eğe', 5. sıradaki *beşik* 'beşik', 6. sıradaki *aşık* 'aşık' ve 8. sıradaki *senek* 'ağaç dirgen' sözcüklerinin rekonstrüksiyonunu bu şekilde bir kez daha doğrulamıştı. Mándoky Kongur'un Macaristan'da derlediği Karaçayca tekerleme şöyle:¹⁸

(11)

1. <i>birden bileü</i>	8. <i>segizden senek</i>
2. <i>ekiden egeü</i>	9. <i>toguzdan tokmak</i>
3. <i>üçden üçgül</i>	10. <i>ondan oymak</i>
4. <i>törtten töñgek</i>	11. <i>buzdan taymak</i>
5. <i>beşden beşik</i>	12. <i>abbel bilim</i>
6. <i>altıdan aşık</i>	13. <i>çüksın tiliñ</i>
7. <i>çetiden kaşık</i>	

Bu yukarıdaki açıklamalardan, Mándoky Kongur'un (1) numaralı Kuman-Kıpçakça sayışmacada *-m* ile biten *birim*, *ekim*, *üçüm* gibi sözcükleri 1. tekil kişi iyelik ekli biçimler olarak gördüğü, 7. ve 10-14. sıradaki sözcüklerin rekonstrüksiyonunu ise benzer örnek bulamadığı için yapamadığı anlaşılıyor. Aşağıda, Mándoky Kongur'un elde ettiği değerli sonuçları da dikkate alarak yeni veriler yardımıyla Kuman-Kıpçakça sayışmacanın rekonstrüksiyonunu bir adım daha ileri götürecek çözümler üzerinde duracağım.

Macaristan'ın Küçük ve Büyük Kumanistan diye adlandırılan bölgelerinden derlenen söz konusu sayışmaca ve değişkelerine ilişkin ilk akla gelen soru bu sayışmacanın gerçekten Kuman-Kıpçak kökenli olup olmadığıdır. Bu soruya

¹⁸ Bk. Mándoky 1993: 86.

‘evet’ ile cevap verebiliriz, çünkü (1) numaralı değişkede sesbilgisel bakımdan artık Macarcalaşmış 1. ve 2. sıradaki *bélő* (< **bileü* < **bilew* ‘bileği’, krş. CCI *bilev* < **bileg*) ve *égő* ‘eğe’ (< **egeü* < **egew* < **egeg*) sözcükleri kurallı olarak **bilew* ve **egew* sözcüklerine geri gider. Söz sonundaki *-ew* ise Kıpçakça bir özelliktir ve bu iki sözcüğün Kuman-Kıpçak kökenine açık bir kanıttır. Kazakçadaki *bilew* ve *egew* biçimleri de bunu doğrulamaktadır.

İkinci soru, Küçük ve Büyük Kumanistan bölgelerinden derlenen yukarıdaki 7 sayışmacanın tek bir sayışmacanın mı, yoksa farklı sayışmacaların mı değişkeleri olduğudur. Mándoky Kongur bu soru üzerinde durmamıştır. Fakat görüldüğü kadarıyla yukarıdaki 7 sayışmacadan (1) ve (3) numaralı değişkeler farklı biçimde sonlanıyorlar. Nitekim nispeten en iyi korunmuş olan (1) numaralı sayışmaca *szencsíg* (< *sen çık*) ile biterken, (3) numaralı sayışmaca *kazán tebén* (< ? *kazan tüb+i+n / tüp+i+n* ‘kazan dibini’)¹⁹ ile sonlanır. Bu sonuncusu, Dobruca Tatarlarına ait bir sayışmacanın 11. sırasında *kazantüp+te* ‘kazan dibinde’ (< *kazan tüp+te*) biçiminde de karşımıza çıkıyor, bkz.:

(12)

1. <i>bir dedim birlew</i>	10. <i>on dedim oymaq</i>
2. <i>eki dedim ekilew</i>	11. <i>kazantüpte kaymak</i>
3. <i>üş dedim üşlew</i>	12. <i>üy aldında boz tana</i>
4. <i>dört dedim dörtlew</i>	13. <i>kolvatada kayqana</i>
5. <i>beş dedim beşlew</i>	14. <i>alpak malpak</i>
6. <i>altı dedim alma</i>	15. <i>tabanları calpak</i>
7. <i>yedi dedim yalma</i>	16. <i>komşı köyge cetiyim</i>
8. <i>sekiz dedim selma</i>	17. <i>seni maktap ketiyim</i> ²⁰
9. <i>dokuz dedim dolma</i>	

(3) numaralı sayışmacanın (1) numaralı sayışmacadan farklı olarak *kazán tebén* ile sonlanması, Büyük Kumanistan bölgesinden derlenen sayışmacaların en az iki değişkesi olduğuna işaret ediyor.

Üçüncü soru, Mándoky Kongur’un benzer örnek bulamadığı için rekonstrüksiyonunu yapamadığı 7. ve 10.-14. satırların rekonstrüksiyonun mümkün olup olmadığıdır. 7., 10. ve 11. satırların rekonstrüksiyonu benzer örnek olmadığı için şimdilik mümkün görünmüyor, fakat Türkiye’deki çocuk edebiyatından ve-

19 Krş. Codex Cumanicus *kazan* ‘kazan’ ve *tüp, tüb* ‘dip, zemin’.

20 Mándoky 1993: 79.

receğimiz örneklerle 12., 13. ve 14. satırların rekonstrüksiyonunu kesin olarak yapabiliriz. Aşağıdaki (13) numaralı Türkçe sayışmacanın 5. ve 6. satırlarının, Macaristan'daki Kuman-Kıpçakça kökenli (1) numaralı sayışmacanın son bölümüyle harfiyen uyduğunu görüyoruz, bkz.:

(13)

1. *Bir iki*
2. *Kurnaz tilki*
3. *Fındık, fıstık*
4. *Kadifeden yastık*
5. *Alçık balçık*
6. *Sen çık!*²¹

Türkiye çocuk edebiyatında yaygın olarak görülen *alçık / balçık / sen çık* kalıbının hem sayışmaca olarak tek başına, hem de başka sayışmacaların son kısmını teşkil eden ve *sana dedim, saydım, durma, sen dur, gel sen* gibi sözcüklerle genişletilmiş birçok değişkesi var.

(14)

*Edin nene,
Bedin nene,
Suya düşmüş,
Kadın nene!
Al çık, bal çık.
Sen dur,
Sen çık!*²⁴

(15)

*Fındık fıstık,
Kadife yastık.
Amanın yenge,
Ben yapmadım,
Horoz yaptı.
Al çık, bal çık,
Saydım sen çık.*²⁵

(16)

*Al çık bal çık.
Sana diyorum
Sen çık!*²²

(17)

*Al çık bal çık.
Aradan önce
Sen çık!*²³

Görüldüğü gibi, Macaristan'ın Kunmadaras şehrinde derlenen (1) numaralı sayışmacanın sonundaki Mándoky'nin rekonstrüksiyonunu yapmadığı *alcsík / balcsík / szencsíg* ifadeleri ile Türkiye'de yaygın olarak bilinen *alçık / balçık / sen çık!* kalıbı tamamen aynı. Bu durum sadece Kuman-Kıpçakça sayışmacanın son kısmının rekonstrüksiyonu açısından değil, bugünkü *aşık* sözcüğünün en eski biçimi olan *alçık* (> *aşık*) sözcüğünün söz konusu Kuman-Kıpçakça sayışmacada korunmuş olması bakımından da önemli. Bu *alçık* sözcüğünün Türkiye'de yaygın

21 Bu sayışmaca, Manisa'nın Turgutlu ilçesinden derlenmiş, Bk. Elçin 2010:593. Aynı değişke Giresunda da biliniyor.

22 Akın 2010: 7.

23 Akın 2010: 7.

24 Akın 2010: 54.

25 Akın 2010: 63.

olarak görülen *alçık / balçık / sen çık!* sayışmacası dışında (Rusçadaki *alçık* hariç) eski hiçbir kaynakta geçmediğini dikkate alırsak, bu kalıbın korunduğu Kuman-Kıpçakça sayışmacanın önemi sanırım kendiliğinden anlaşılacaktır.

Anadolu'da artık giderek kaybolmakta olan, fakat Orta Asya Türk halklarında ve Moğollarda yaygın olarak görülen çeşitli aşık oyunlarını sadece çocuklar değil, yetişkinler de oynar. Bir derlemeye göre Moğollarda – genellikle kırsal bölgelerde – çocuklar bugün de tartışmalı konularda veya oyunlarda kararlarını kura çekimi yerine aşık oyunları yardımıyla verirler.²⁶ Bu analogiye ve Türkçedeki *alçık / balçık / sen çık!* kalıbına dayanarak, aşığın Türklerde de en eski dönemlerde ebe seçiminde ve oyundan çıkarmada kullanıldığını düşünebiliriz.

Yukarıdakilere dayanarak Kuman-Kıpçakça sayışmacanın sonundaki *alcsık / balcsık / szencsig!* ve Anadolu'da yaygın olarak görülen *alçık / balçık / sen çık!* kalıbının aslen aşık oyunlarında kullanılmış bir kalıp olduğunu düşünüyorum. *Aşık* (< *alçık* < **alçı*+(I)k?) sözcüğünün eskicil biçimi olan *alçık* ve Anadolu'daki aşık oyunu terminolojisindeki *bal* ve *çık* sözcüklerinin birleşmesinden meydana gelmiş olması muhtemel olan *balçık*²⁷ sözcüğü zamanla aşık oyununu ve bu sözcükleri tanımayan çocukların veya yetişkinlerin dilinde gerçek anlamları unutulmuş uyaklı sözcükler olarak kullanılmaya başlamış olmalı.²⁸ Türkiye'deki çocuk oyunlarından bilinen ve yukarıda (16) ve (17) numaralı örneklerde geçen *Al çık / Bal çık / Sana diyorum / Sen çık!* ile *Al çık / Bal çık / Aradan önce / Sen çık!* sayışmacalarında aslen bitişik yazılması gereken *alçık* ve *balçık* sözcüklerinin *al çık* ve *bal çık* diye ayrı ayrı yazılmaları da bu sayışmacaları kullanan veya kaydeden kişilerin bu iki sözcüğü artık anlamadıklarını ve bu iki sözcüğe farklı anlamlar yüklediklerini gösteriyor. Bu kalıbın kullanıldığı sayışmacaların tabakalarını ve tipolojisini bu çalışmanın sonundaki şemada ayrıntılı olarak görmek mümkün.

Söz konusu Kuman-Kıpçakça sayışmacaya ilişkin dördüncü ve belki de en önemli soru, bu Kuman-Kıpçakça sayışmacadaki *bérem*, *ékem* ve Kazakça te-

26 Farkas 1987: 59.

27 Macarca *balcsik* ← Kuman-Kıpçakça **balçık* < ? *bal*+*çık*, krş. DS *bal* 'Çocukların oyun oynadıkları aşıkların girintili çıkıntılı kısımları' + DS *çık* 'Aşık kemiğinin çukur tarafı'. Bu etimolojik çözümün sadece bir çalışma varsayımı olduğunu burada özellikle belirtmek isterim.

28 *Balçık* sözünü burada **balç* 'baş' ve küçültme eki +(I)k olarak, yani **balç*+(I)k > *balçık* şeklinde çözümlenmek de mümkün. Bu durumda bu sayışmacadaki *balçık* sözüne 'baş, başcık; öncü' anlamı verebiliriz. Anadolu'da bir aşık oyunu terimi olarak kullanılan *öncü* terimi de anlam bakımından böyle bir etimolojik çözümlenmeyi destekleyebilir. Fakat muhtemelen Türkçenin çok erken dönemlerinde ortaya çıkan bu sayışmacaya hangi aşık oyununun temel olduğunu ve *balçık* sözünün ortaya çıkmasındaki motivasyonu bilmediğimiz için bu iki etimolojik çözüm önerisinin doğru olup olmadığına karar vermek oldukça zor. Dolayısıyla bu etimolojik çözüm de ancak bir çalışma varsayımı olarak görülebilir.

kerlemedeki *birim*, *ikim* vb. biçimlerinin, Mándoky Kongur ve Macaristan'daki başka birkaç araştırmacının²⁹ düşündüğü gibi 1. tekil kişi iyelik ekli biçimler olup olmadığıdır. Söz konusu biçimlerin iyelik ekli biçimler olduğu fikrine katılmıyorum. Kanımca bu biçimlerde 1. tekil kişi $+(X)m$ iyelik ekinden değil, Bulgar Türkçesindeki $+(I)m$ sıra sayı ekinden söz etmemiz gerekiyor.³⁰ Volga Bulgarcası (13-14. yy.) ve Tuna Bulgarcası (8. yy.) dil yadigârlarında görülen *birim* 'birinci' < **bir+im* (= Kuman-Kıpçakça sayışmacadaki *birem* ~ *bérem*, Kazakça tekerlemedeki *birim*, Başkurtça ve Tatarca tekerlemelerdeki *birem*, Türkçe tekerlemelerdeki *birim* ~ *birem*) ve *veçim*, *veçim* 'üçüncü' < **üç+im* (> Kuman-Kıpçakça sayışmacadaki *öcsém* ~ *ecsém*, Kazakça tekerlemedeki *üšim*, Türkçe tekerlemelerdeki *üçüm*, Başkurtçadaki *ösem*, Tatarcadaki *öčem*) sıra sayı adları da bu görüşü açıkça destekliyor. Kuman-Kıpçakça ve Kazakça sayışmacalarda geçen ve aslen sıra sayı adları olduğunu düşündüğüm benzeri biçimlere Tatarca, Başkurtça tekerlemeler ile kimi Türkçe tekerlemelerde de rastlıyoruz. Şimdi bu örneklerle kısaca bir göz atalım. İlk örneğimiz Başkurtçadan:

(18) “Берәм – бәрәм, икәм-китәм, өсәм-сәсәм, дүртәм-төртәм, бишәм-бешәм, алтам-ватам, етәм-этәм, ауыр балтам, алтын балтам”.³¹ (Baskurtça)

‘Один – кину, два – уйду, три – разбросаю, четыре – толкну, пять – распеку, шесть – сломаю, семь – толкну, мой тяжелый топор, мой золотой топор’.³² (Rusça çevirisi)

‘Bir, vuruyorum; iki, gidiyorum; üç, saçıyorum; dört, dürtüyorum; beş, azarlıyorum; altı, ufaltıyorum; yedi, iteliyorum; ağır baltam, altın baltam’. (Türkçe çevirisi)

Görüldüğü gibi Başkurtça tekerlemede *birem*,³³ *ikem* (*Берәм*, *икәм*) sözcüklerindeki $+em$ (= $+əm$) eki 1. tekil kişi iyelik eki olarak çevrilmemiştir. Başkurtçada $+(I)m$ sıra sayı eki olmadığından ve *birem*, *ikem* gibi, aslında sıra sayısı olan biçimlerin sadece bu tekerlemede görülmesinden ve gerçek anlamlarını artık yitirmiş olmalarından dolayı bu biçimler Rusçaya sadece sayı adı olarak *один* ‘egy’, *два* ‘kettö’ vb. diye çevrilmişlerdir. Bu bakımdan Rusça çevirisinin doğru olduğunu söyleyebiliriz.

Söz konusu *birem*, *ikem* biçimlerini Tatarca bir sayışmacada da görüyoruz.

29 Bk. Torma 1999: 92–93, Kakuk 1993: 313-315, Mukusheva 2008: 148.

30 Bu sıra sayı eki hakkında bk. Tekin 1988: 40, Erdal 1993: 106, Stachowski 1994: 177-183, krş. Ercilasun 2007: 9.

31 Hisamitdinova 2010: 53.

32 Hisamitdinova 2010: 53.

33 Başkurtça ve Tatarca *birem* biçimindeki *i* aslında indirgenmiş (*reduced*) bir *i*'dir. Fakat teknik nedenlerden dolayı *i*'nin noktası burada yazılamamıştır.

Muhametşin ve Hakimzyanov adlı araştırmacılar, Volga Bulgar mezar kitabeleri üzerine hazırladıkları bir kitapta aşağıdaki sayısmacayı veriyorlar.³⁴

(19) “Берәм-берәм, икәм-икәм, өчәм-өчәм, дүртәм-дүртәм, бишәм-бишәм, алтан-алтан — авыр балтам ...”³⁵ (Tatarca)

‘Один-один, два-два, три-три, четыре-четыре, пять – пять, шесть – шесть, тяжёлый топор ...’.³⁶ (Rusça çevirisi)

‘Birim – birim, ikim – ikim, üçüm – üçüm, dördüm – dördüm, beşim – beşim, altım – altım, ağır baltam ...’ (Türkçe çevirisi)

Görüldüğü gibi bu Tatarca sayısmaca, yukarıdaki Başkurtça tekerlemenin bir başka değişkesidir (krş. Tatarca *bïrem-bïrem, ikem-ikem ... avır baltam*, Başkurtça *bïrem, ikem ... avır baltam*). Rusça çevirisinden de anlaşıldığı gibi, Muhametşin ve Hakimzyanov buradaki *bïrem, ikem* biçimlerini 1. tekil kişi iyelik ekleri olarak değil, sayı adları olarak çevirmişler (один-один, два-два ‘bir-bir, iki-iki’). Bu çevirinin de doğru olduğunu belirtmemiz gerekir, çünkü *+em (= +эм)* ekinin ikili kullanımlarında (*+em ... +em ...*) bu ekleri başka türlü çevirmek zaten mümkün de değildir. Bu durum, aşağıda göreceğimiz Türkçe tekerlemelerdeki *bïrem bïrem – ikem ikem* kalıpları için de geçerlidir. Nitekim Muhametşin ve Hakimzyanov adlı araştırmacılar, Tatarca sayısmacadaki *+em (= +эм)* ekinin asıl işlevini doğru olarak anlamış ve bu ekin aslında ‘sıra’ bildiren bir ek olduğunu ve Tuna Bulgarcasındaki *veçem [veçim]* ‘üçüncü’ (< *üç+im), *toutom [tütötöm]* ‘dördüncü’ (< *tö:rt+im) vb. biçimlerdeki *+(I)m* sıra sayı ekiyle aynı olduğunu tespit etmiştir.

Aynı biçimler bazı Türkçe tekerlemerde de hem Başkurtçadaki gibi tekli olarak, yani *birim, ikim* vb. şeklinde, hem de Tatarcadaki gibi ikili olarak *bïrem – bïrem / ikem – ikem* şeklinde görülürler (bkz. aşağıdaki (20)-(25) numaralı örnekler). Burada Tatarcadaki *bïrem-bïrem / ikem-ikem (= Берәм-берәм / икәм-икәм)* biçimleri ve Türkçedeki *bïrem – bïrem / ikem – ikem* biçimlerinin aynı olması, Türkçedeki biçimlerin Anadolu’nun çeşitli bölgelerine yerleşen Altın Ordu Kummanları tarafından getirilmiş olabileceğini düşündürüyor. Bu görüşü destekleyen tarihi verilere çalışmanın sonunda kısaca değineceğim.

34 Muhametşin / Hakimzyanov 1987: 67.

35 *алтан-алтан* ‘altı-altı’ biçimi aslen *алтам-алтам* biçimine geri gider ($n < m$). Bu biçim Tatarca sayısmacadaki *алтам* biçimiyle aynıdır.

36 Muhametşin / Hakimzyanov 1987: 67.

Türkiye’de seyrek olarak görülen ve aşağıdaki tekerlemelerde geçen *birem* – *birem* / *ikem* – *ikem*, *birem ikem* biçimleri – *bir* ve *iki* sayılarıyla olan ilişkileri tahmin edilebilse de – bugün asıl anlamları artık tamamen unutulmuş uyaklı sözcüklerden başka bir şey değildir:

(20) birem birem – ikem ikem / kamçı boylu kara diken ...³⁷

(21) birem birem – ikem ikem / hamsi bıyık kara diken /
tomruk götlü doğgile / salla bunu çek şunu³⁸

(22) Birem birem / İkem ikem / Demir diken / Ayna kuran / Zurna çalan /
Halp hulp / Altın top / Bundan başka / Oyun yok / Çıt mıt /
Nerden geldin / Ordan çık³⁹

(23) Birem ikem / Kamçı dikem / Saram sakız / Doram dokuz / Tamam otuz⁴⁰

(24) Birim birlik / ikim ikilik / üçüm gözlük / dördüm döne /
beşim beşik / ...⁴¹

(25) Birim birlik / ikim ikilik / üçüm üçlük / / dokuzum durak⁴²

Yukarıda verilen örneklere ve açıklamalara dayanarak Türkiye Türkçesindeki, Tatarcadaki ve Başkurtçadaki gibi, Kazakçadaki *birim* ve Kuman-Kıpçakça sayışmacadaki *bérem* ~ *bírem* (< **bir+im*) biçimlerini 1. tekil kişi iyelik ekli biçimler olarak değil, eskicil +(I)m sıra sayı ekli biçimler olarak görmek gerektiği kanaatindeyim. Buna dayanarak Kuman-Kıpçakçadaki *bérem* ~ *bírem* (< **bir+im*), *ékem* ~ *íkem* biçimlerinin asıl anlamlarının ‘birinci’, ‘ikinci’ olması gerektiğini, fakat +(I)m sıra sayı ekinin zamanla unutulması nedeniyle bu ekle türetilmiş sıra sayı adlarının Kuman-Kıpçaklarda da muhtemelen 1. tekil kişi iyelik ekli biçimler olarak yorumlanmış olabileceğini düşünüyorum. Bu sebeple, Mándoky Kongur’un Kuman-Kıpçakçadaki *bérem* ~ *bírem*, *ékem* ~ *íkem* biçimlerini 1. tekil kişi iyelik ekli biçimler olarak yorumlamasını bir dereceye kadar anlamak mümkünse de buradaki +m ekinin aslen 1. tekil kişi iyelik eki olması gerektiği fikrine katılmıyorum. Bütün bu yukarıda söylenenlere dayanarak ve

37 Nevşehir’in Hacibektaş ilçesinin Kösektaş köyünden derlenmiştir. Bk. http://www.kosektas.com/?Syf=15&cat_id=110&baslik_name=U2FsbGFuZ3XDpyAtIERyLiBTYWxpbSDDh2VsZWJp (erişim: Eylül 2012).

38 Giresun’dan derlenmiştir, bk. <http://www.eksisozluk.com/show.asp?t=anlams%C4%B1z%20tekerlemeler> (erişim: Eylül 2012).

39 İzmir’den derlenmiştir, bk. <http://www.delinetiler.net/forum/cocuk-oyunlari/136942-unutulmus-cocuk-oyunlari.html> (erişim: Eylül 2012).

40 İstanbul’dan derlenmiştir, bk. <http://www.zihnisinir.com/ZSU/tr/defsayfa.asp?sid=31> (erişim: Eylül 2012).

41 Yozgat’ın Sorgun ilçesinden derlenmiştir, bk. http://www.sorgun.bel.tr/index.php?module=modul_tek&modul=127&cat=452 (erişim: Eylül 2012).

42 Rize’nin Ardeşen ilçesinden derlenmiştir, bk. <http://www.webhatti.com/komik-seyler/553941-1-dir-1-oyunu-nasil-oyanir.html> (erişim: Eylül 2012).

Türkiye'deki sayısmaca örnekleri yardımıyla Macaristan'ın Büyük Kumanistan bölgesinden derlenmiş olan Kuman-Kıpçakça sayısmacanın çevirisini ve son üç satırının rekonstrüksiyonunu şöyle yapabiliriz:

(26)

(Kunmadaras)	(rekonstrüksiyonu)	(çevirisi)
1. <i>bérem bélő</i>	1. <i>birim bilew</i>	1. Birinci(si), bileği
2. <i>ékem égő</i>	2. <i>ekim egew</i>	2. İkinci(si), eğe
3. <i>öcsém üszök</i>	3. <i>üçüm (üçim) üzük (üzük)</i>	3. Üçüncü(sü), keçe örtü
4. <i>kertem tücsök</i>	4. <i>törtüm (törtim) töşek</i>	4. Dördüncü(sü), döşek
5. <i>becsém becsek</i>	5. <i>beşim beşik</i>	5. Beşinci(si), beşik
6. <i>állam hasad</i>	6. <i>altım aşık</i>	6. Altıncı(sı), aşık
7. <i>csettem csetteg</i>	7. <i>cetim ... (eksik) ..</i>	7. Yedinci(si), ... (eksik) ...
8. <i>szegzem szenneg</i>	8. <i>segizim senek</i>	8. Sekizinci(si), ağaç dirgen
9. <i>togzom torcog</i>	9. <i>toguzum torsuk (torsık)</i>	9. Dokuzuncu(su), kızız tulumu
10. <i>hónom hagyta</i>	10. (eksik)	10. (eksik)
11. <i>gyűrűm kapta</i>	11. (eksik)	11. (eksik)
12. <i>alcsík</i>	12. <i>alçık</i>	12. Alçık
13. <i>balcsík</i>	13. <i>balçık</i>	13. Balçık
14. <i>szencsíg</i>	14. <i>sen çık</i>	14. Sen çık!

Çalışmamızın sonunda, aslında Bulgar Türkçesine özgü olan *birim*, *ikim* gibi sıra sayılarının Kuman-Kıpçakçaya, Kazakçaya, Tatarçaya, Başkurtçaya ve Türkçeye nasıl geçtiğini anlamak için Kuman-Kıpçakların tarihine ve göçlerine çok kısa bir göz atmak gerekiyor.

Bilindiği gibi Volga Bulgarları, tarihi kaynaklarda 10. yüzyıldan itibaren anılmaya başlanıyor. 10. yüzyılın başından 1236'daki Moğol istilasına kadar Volga ve Kama nehirlerinin bulunduğu noktada gelişmiş bir devlet kurmuşlardı. Bu Volga Bulgar Devleti, Moğol istilasından önce o bölgenin tek ve en güçlü İslam devleti haline gelmişti. Moğolların 1236'da Avrupa'ya karşı yaptıkları akınların ilk kurbanları ise Volga Bulgarları oldu. Bunun sonucunda Volga Bulgarları Moğollar tarafından kurulan Altın Ordu Devleti'ne tabi oldular. Fakat sadece Volga Bulgarları değil, Kuman-Kıpçaklar da Altın Ordu Devleti'ne tabi olmuşlardı. Altın Ordu Devleti, Kuman-Kıpçaklar, Volga Bulgarları, Peçenekler, Başkurtlar ve başka pek çok halklardan oluşuyordu. Volga Bulgarları, Altın Ordu Devleti içerisinde tamamen asimile olarak hem dilsel, hem de etnik bakımdan tamamen Kıpçaklaşırlar. Kıpçak dillerinde görülen pek çok Bulgar Türkçesi kökenli sözcük bu asimilasyon sürecinin bir sonucudur. Kuman-Kıpçakça, Kazakça, Tatar-

ca, Başkurtça ve Türkçe sayışmaca ve tekerlemelerde karşımıza çıkan ve aslında Bulgar Türkçesine özgü olan *birim*, *ikim* gibi biçimler de büyük bir olasılıkla (muhtemelen bu biçimleri içeren tekerlemelerle ve/veya sayışmacalarla birlikte) işte Altın Ordu Devleti'ndeki bu asimilasyon süreçleri sonunda Kuman-Kıpçak halklarına geçmiş ve günümüze kadar ulaşmış olmalı.

Öte yandan Moğollar, Altın Ordu Devleti'ndeki çeşitli Türk boylarının yeniden teşkilatlanması ile meydana gelen Kuman-Kıpçak halklarının büyük bir bölümünü bugünkü Özbekistan'a, Kazakistan bölgesi'ne ve Orta Asya topraklarına yerleştirdiler.⁴³ Buralara yerleştirilen Kuman-Kıpçaklar bu bölgelerdeki halkların, örneğin Kazakların, etnik yapısının oluşmasında önemli rol oynadılar. Bu nedenle (8) numaralı örnekteki Kazakça tekerlemede görülen *birim*, *ikim* gibi biçimlerin de bu bölgeye göç eden Altın Ordu Kuman-Kıpçakları tarafından getirildiğini söylemek sanırım yanlış olmayacaktır. Fakat Altın Ordu Kuman-Kıpçakları sadece doğuya değil Batı'ya, yani Doğu Avrupa'ya ve Balkanlar'a (Macaristan, Romanya, Bulgaristan, Makedonya) da göç ettiler. Macaristan Kuman-Kıpçaklarından kalan ve günümüze kadar ulaşan sayışmacayı da Volga Bulgarlarını asimile eden bu Altın Ordu Kuman-Kıpçakları getirmiş olmalıdır.

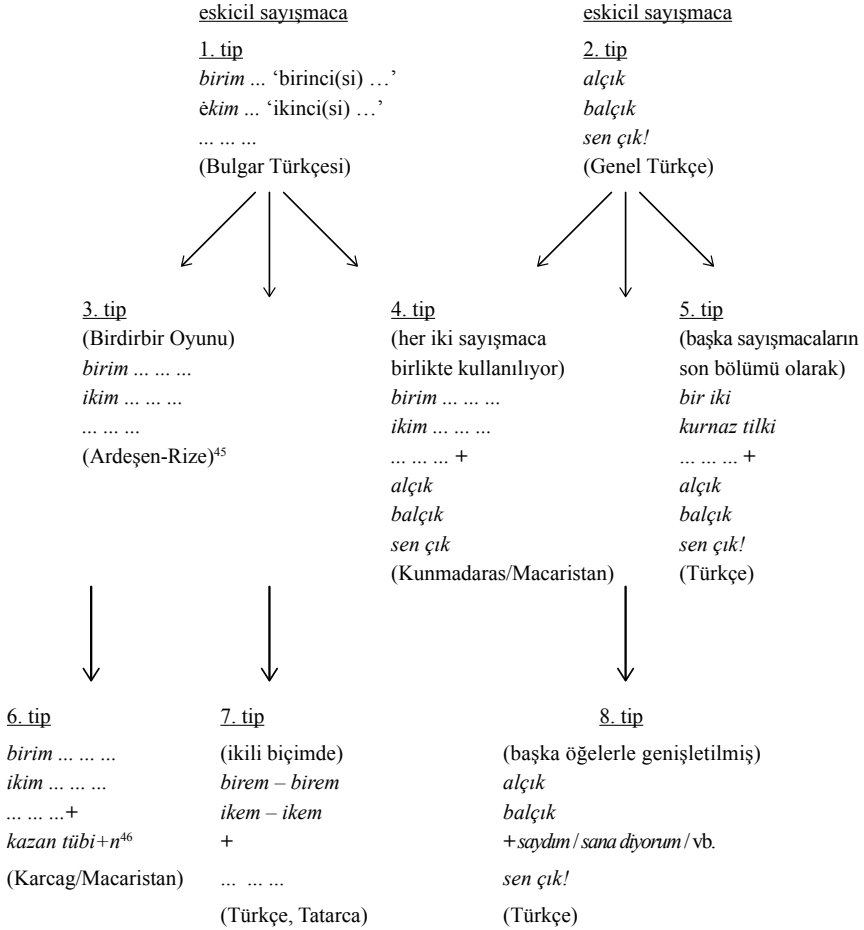
Türkiye'de seyrek olarak görülen ve Tatarca, Başkurtça, Kazakça tekerlemelerdeki-lerle aynı olan *birem – birem / ikem – ikem*, *birem ikem* ve *birim, ikim*, üçüm gibi biçimler de muhtemelen Anadolu'ya dalgalar halinde ve sürekli olarak göç eden⁴⁴ Altın Ordu Kuman-Kıpçakları tarafından getirilmiş olmalı.

Bu kısa tarihi açıklamalardan, söz konusu *birim*, *ikim* gibi biçimlerin Macaristan'a, Anadolu'ya, Kazakistan'a nasıl ulaştığını sanırım daha iyi anlamak mümkün olacaktır.

Bu çalışmada incelenen Kuman-Kıpçakça sayışmacanın ve yukarıda verilen diğer sayışmaca ve tekerlemelerin tabakalarını ve tiplerini aşağıdaki şemada görmek mümkün:

43 Bk. Györffy 1990: 273, Aydemir 2005b: 39, dipnot 21.

44 Aydemir 2005a: 23, dipnot 8.

45 birim birlik / ikim ikilik / üçüm üçlük / dördüm dörtlük / beşim silmeden / altım elma / yedim yarma / sekizim sek sek / dokuzum durak / onum orak / onbirim yağlı börek / onikisi soğan dolması / onüçüncüsü olsa da yesek / ondördüncüsü hamamda karılar / onbeşinci birbirini kovalar (Ardeşen Kaymakamı Cemil Kılınc ve Ardeşen Belediye Başkanı Mümtaz Sınan'ın derlemesi; bk. <http://www.webhatti.com/komik-seyler/553941-1-dir-1-oyunu-nasil-oyunanir.html> (erişim: Eylül 2012).

46 Bu (3) numaralı Macarca değişke, alçık / balçık / sen çık! ile biten (1) numaralı değişkeden farklı bir şekilde sonlanmaktadır.

Kaynakça

- Akın, T. B. (2010): *Tekerlemelerden Seçmeler*. Çocuklara Temel Eserler -1. İstanbul.
- Aydemir, H. (2005a): The main pillars of the Turkic rhotacism-zetacism, I. *sämiz, sämir-, sämri-, semre-*. *Studia Etymologica Cracoviensia*, 2005/10: 15–34.
- Aydemir, H. (2005b): Gagauzcada Kıpçakça Etkisi Üzerine. In: *Turks and Non-Turks. Studies on the History of Linguistic and Cultural Contacts*. (Haz.) Ewa Siemienieć-Gołaś / Marzanna Pomorska. *Studia Tucologica Cracoviensia* 10. Kraków 2005: 27-47.
- Aydemir, H. (2009): Nyelvészeti megjegyzések a kun miatyánk Vincze-féle változatához. In: (Haz.) Szabolcs Rosta, *A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. Születésnapja Tiszteletére*. Kiskunfélegyháza 2009: 259-272.
- DS = *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 1-12*. Türk Dil Kurumu. Ankara.
- Ercilasun A. B. (2007): Türkçede Benzerlik Bildiren +m Morfemi. *Dil Araştırmaları Dergisi*. Cilt 1, Sayı 1, 2007: 9-20.
- Erdal, M. (1993): *Die Sprache der wolgabulgarischen Inschriften*. Wiesbaden.
- Farkas, O. (1987): Mongol csigacsont játékok. *Keletkutatás*. Ősz, 1987: 49–61.
- Györfffy, Gy. (1990): A kipszaki kun társadalom a Codex Cumanicus alapján. In: *A magyarországi keleti elemei*. Budapest 1990, 242-273.
- Hisamitdinova, F. G. (2010): *Mifologičeskiy slovar’ başkirkogo yazıka*. Moskva.
- Kakuk, Zs. (1993): Mándoky Kongur István. A kun nyelv magyarországi emlékei (Kumanische Sprachdenkmäler in Ungarn). *Journal of Turcology* 1 (1993/2) 1993: 305-325 (kitap tanıtımı).
- KklpBask. = Baskakov, N. A.: *Karakalpakskiy yazık I. Materialı po dialektologii (teksti i slovar’)*. Moskva, 1951.
- Mándoky, K. İ. (1993): *A kun nyelv magyarországi emlékei*. Keleti örökségünk I. (Haz.) Bartha Júlia Ökrösné. Karcag.
- Muhametşin, D. G. / Hakimzyanov, F. S. (1987): *Épigrafičeskie pamyatniki goroda Bulgara*. Kazan’.
- Mukusheva, R. (2008): Kun Miatyánk (Kıpçakça Otçe Nas) ve Kıpçak Sayışmacaları (İştván Mondaki Kongur’un İncelemeleri Temelinde). *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: VIII, Sayı 2: 141-149.
- Stachowski, M. (1994): Urtürkisch *mč, *nč und das jakutische Ordinalsuffix. *Rocznik Orientalistyczny*, XLIX Z. 2. 1994: 177-183.
- Tekin, T. (1988): *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*. Ankara.
- Torma, J. (1999): *Bérem bélő, Íkem igő ...: Mándoky Kongur István emlékére*. Karcag.